

УДК С562.21.3

Кокорський В.Ф., Кокорська О.І., ДонНУ

ГЕНЕРАЛІЗОВАНА ДОВІРА ЯК МОРАЛЬНА ЦІННІСТЬ В СИСТЕМІ ВАРТОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджуються місце та стан генералізованої довіри у ціннісній системі вітчизняного соціуму, його чинники і перспективи. В ході аналізу були використані результати Європейського соціального дослідження за 2005-2011 роки. Автори спиралися на підхід, який розробили Е. Бенфілд, А. Селігмен, Ф. Фукуяма і Е. Усланер. Зроблено висновок, що перехід від партикуляризованої до генералізованої довіри відбувається через залученість громадян до діяльності громадських організацій, орієнтованих на добротність і волонтерство, внесок яких у вирішення суспільних проблем більш значущий.

Ключові слова: довіра, мораль, генералізована довіра, партикуляризована довіра, цінності.

Однією з проблем розвитку вітчизняного соціуму є формування громадянської політичної культури. Як зазначають дослідники трансформаційних процесів, саме її стан суттєво впливає на становлення сучасних інститутів політичної системи, і тільки вона робить демократію усталеною. Визначаючи культурні цінності, що сприяють розвитку останньої, науковці завжди згадують довіру, яка, на думку багатьох з них, взагалі є ключовою характеристикою політичної культури. Адже саме через неї посилюється зв'язок між індивідом і спільнотою, зростає почуття єдності, можливості для кооперації. Її значущість особливо очевидна в глобалізованому світі, де зростання географічної мобільності, культурного, етнічного та релігійного змішування, розмаїття поглядів і стилів життя вимагає і вможливорює розвиток ресурсу, що допомагає поєднати людські відмінності.

Ним і стає абстрактна генералізована форма довіри, широка настільки, щоб бути використаною стосовно багатьох різних соціальних ситуацій, незалежно від особистого ставлення до «іншого». Відповідно, надзвичайно інтенсивна, «товста» або конкретизована довіра з її вузьким радіусом, практикована в закритих колах осіб зі спільними інтересами, має зменшитися, тоді як менш інтенсивна, «тонка», з більш широким радіусом – зрости. Адже саме перша значно сприятливіша для демократії порівняно з другою [1]. Крім того, сучасне суспільство засноване на інститутах, передусім ринку і держави, які залежать від повсякденних взаємодій між незнайомими та несхожими людьми. А отже воно потребує поширення позагрупової довіри [2, с.47]. Своєю чергою, недовіра викликає ерозію соціального капіталу, обертається атомізацією суспільства, ізоляцією індивідів, упередженим ставленням до іншої точки зору, а в політичній сфері – апатією, відчуженням від структур влади, ігноруванням політичних інститутів, а отже втратою можливостей впливати на рішення, які приймає держава.

Останніми роками різні аспекти довіри стосовно українського соціуму досліджувалися в працях Є. Головахи, Н. Паніної, О. Злобіної, С. Макеєва та інших вітчизняних дослідників. Однак їх доробки не покривають цю досить масштабну і різнопланову тему та не дають відповіді на усі пов'язані з нею запитання. Зокрема, як і багато західних науковців, вони не розрізняють між собою генералізований (узагальнений) і конкретизований (стратегічно-раціональний та ідентичнісно-груповий) прояви довіри, відтворення яких в політиці має різні масштаби і наслідки. Перший – абстрактний – істотно відмінний від другого – конкретного, поширюючись на особисто незнайомих людей, щодо репутації яких немає прямої достовірної інформації.

Метою запропонованої статті є з'ясування у загальноєвропейському контексті місця та стану генералізованої довіри в системі цінностей українського суспільства та чинників, що впливають на нього і його перспективи. В процесі аналізу авторами були використані результати Європейського соціального дослідження за 2005, 2007, 2009 і 2011 роки.

Згідно з загальноприйнятною позицією, довіра як така за своєю сутністю — це віра в надійність людини або системи, впевненість індивіда, групи, суспільства, нації в тому, що оточуючий світ не має намірів причинити їм шкоду [3, с.188]. Генералізованою вона стає тоді,

коли в її коло включаються віддалені та несхожі інші, відображаючи зв'язки, котрі поєднують людей в суспільстві, а також економічних та етнічних групах, релігіях і расах [4, с.45].

Вимірювання такої узагальненої довіри здійснюється за допомогою запропонованого М. Розенбергом [5, с.695] стандартного запитання: «Як ви гадаєте, в цілому більшості людей можна довіряти чи варто бути обережним, маючи справу з людьми?». Опубліковані результати Європейського соціального дослідження, до якого Україна долучилася з 2005 року, дають змогу порівнювати вітчизняні показники за відповідним параметром у його динаміці з даними в інших державах, включених у дослідження [6, с.91]. Вони засвідчують, що стан генералізованої довіри, її раціональність і динаміка в Україні є не надто втішними, хоча схожа ситуація спостерігається і в інших посткомуністичних країнах, які загалом утворили досить компактну групу в сенсі особливостей цілісного сприйняття населенням соціальних взаємодій як безпечних або небезпечних. Йдеться про баланс довіри-недовіри до соціального простору загалом, показником якого були відповіді на запитання про магістральну стратегію взаємодії з оточенням.

Характерно, що найвищий рівень довіри зафіксований в суспільствах чітко окресленого соціокультурного ареалу: в данців, норвежців, фінів, шведів він перевищує 6 балів. Тут його гарантом постає висока стабільність життя, яка підтримує відчуття соціального порядку і психологічно відтворюється у сприйнятті суспільного простору як безпечного. Найнижчі показники разом з Україною демонструють держави колишнього радянського блоку – Болгарія, Польща, Росія, Словенія, Словаччина, Чехія, Угорщина, які ледве наближаються до 4,5 балів. Щоправда, за справедливим зауваженням М.Палдема, треба зважати на те, що хоча генералізована довіра для суспільства загалом раціональна, але при цьому кожна країна має свій допустимий її рівень. Якщо у когось з громадян він вищий, то перед нами «маля», яке експлуатується іншими людьми. В протилежному випадку – «цинік», котрий створює проблеми і додаткові витрати іншим людям. Більшість прагне мати справу з розумними реалістами, які наближаються до середньозважених показників [7].

Як все ж можна пояснити такі значні відмінності генералізованої довіри в межах континенту? Один з впливових у західній політичній науці теоретичних підходів [8], представлений Е. Бенфілдом, А. Селігменом, Ф. Фукуямою і найбільш послідовно – Е. Усланером, пропонує робити це через її аналіз як моральної цінності, проявом якої є віра у те, що особисто незнайомі люди заслуговують на нашу довіру незалежно від конкретних життєвих подій, оскільки поділяють з нами фундаментальні моральні приписи і не прагнуть обдурити нас. Саме у такому вигляді вона пов'язує індивідів у моральну спільноту. Це не означає спільності їх політичних чи ідеологічних позицій, релігійних вірувань, але передбачає більш глибокі спільні риси людини і суспільства [9, с.2-3]. На думку Ф.Фукуями, довіра як моральний ресурс виникає тоді, коли «спільнота поділяє ряд моральних цінностей таким чином, щоб створити регулярні очікування передбачуваної і чесної поведінки» [10, с.52]. За А.Селігменом, вона заснована на «вірі у доброзичливість інших і їх особисту совісність» [11, с.11,43].

Е. Усланер [12, с.2-3], розглядаючи довіру як незмінну протягом тривалого часу основу суспільного життя, наполягає на стійкості та беззаперечності закладених у дитинстві моральних цінностей. Серед них особливе місце посідає генералізована довіра до незнайомих індивідів (а не стратегічна до тих, кого ми знаємо особисто), оскільки вона заснована на їх включенні в нашу моральну спільноту. Стосовно неї саме батьки є нашими першими моральними вчителями. Вона постає моралістичною, оскільки пов'язана з оптимістичними уявленнями про домінування у навколишній реальності порядних людей, вірою не у певних індивідів, а в «узагальненого іншого». Її носії навіть у випадку обману, ризику та програшу налаштовані на тимчасовість і подальше подолання невдач спільними з іншими зусиллями. Дослідник підкреслює, що центральною ідеєю моралістичної довіри є «віра в те, що більшість людей поділяє Ваші основні моральні цінності», попри їх незгоду поділяти «Ваші погляди щодо політичних проблем чи навіть Вашу ідеологію» [13, с.104]. Довіра заснована на вірі у доброзичливість інших людей, на переконаності індивіда в тому, що інші його не обдурять [13, с.107].

Рівень породжуваного нею оптимізму, своєю чергою, обумовлений не лише зростанням доходів, але й характером їх розподілу. В країнах зі значною кількістю довірливих людей,

зауважують західні дослідники, краще функціонують уряди і розвивається економіка, більш відкриті ринки та активніша перерозподільча політика, менше корупції тощо. Те, що їх вирізняє – це, передусім, рівень економічної рівності, властивий саме країнам північної Європи, де, як ми вже вказували, рівень генералізованої довіри найвищий. Зі свого боку, економічна нерівність, корумпованість і бюрократизація влади сприяють поширенню суспільного песимізму та призводять до зниження рівня міжособистісної довіри. Остання, за оцінкою Е. Усланера, в такому соціумі розвиватися не може. У людей з більш високим статусом немає підстав довіряти низам і навпаки. Багаті та бідні навряд чи будуть думати, що вони поділяють однакові цінності.

А отже в подібній ситуації можлива хіба що партикуляризована (конкретизована) довіра як впевненість у можливості довіряти лише таким людям як ми. Її базовим осередком зазвичай постає сім'я, що породжує загрозу поширення аморального фамілізму. р. Бенфілд визначав останній як стратегію соціальної взаємодії, відтворювану через бажання максимізувати короткострокові матеріальні вигоди нуклеарної сім'ї на тлі переконаності, що інші будуть чинити так само [14, с.85]. У радикальній формі він означає неможливість об'єднання зусиль індивідів задля спільної мети у зв'язку з пануванням приватних інтересів, недовірою до людей поза сімейним колом і відсутністю відповідальності перед суспільством. Аморальний фамілізм постає як стан загальної відчуженості: люди не допомагають один одному і не опікуються благом місцевої спільноти. Адміністрація також переслідує власну вигоду в ситуації браку суспільних інструментів, які б дозволили обмежити владу посадової особи – цим займаються хіба що інші бюрократи [14, с.88]. Незалежно від того, бере місцевий чиновник хабарі чи ні, спільнота буде вважати його хабарником [14, с.94]. Заклики будь якої людини чи організації до дій заради спільного блага викликають підозру, вбачаються ненормальними і неприйнятними [14, с.87;98].

Якщо спиратися на логіку викладеного вище підходу у поясненні стану генералізованої довіри в Україні, то очевидно, що вона не стала моральною цінністю для більшості співгромадян. Їх моральність загалом також породжує занепокоєння, слугуючи додатковим чинником масштабної недовіри, на що вказують показники відповіді на ще одне запитання з Європейського соціального дослідження [15]. Сформульоване воно наступним чином: «Як Ви вважаєте, більшість людей намагатимуться використати або ошукати Вас, якщо будуть мати нагоду, чи вони будуть старатися поводити себе чесно та порядно?». Тут спостерігається загалом аналогічна зі станом генералізованої довіри картина щодо очікувань чесного, порядного відношення з боку інших людей. Якщо переконаність громадян Північної Європи в тому, що більшість складають саме такі індивіди, знаходиться у межах від 7,18 – 7,31 (Данія) до 6,53 – 6,70 (Швеція), то у посткомуністичному світі загалом складає менше 5 балів (Україна – 4,46 - 4,79).

Моральну деморалізованість співвітчизників, їх орієнтацію на раціональність недовіри ще у 2002 році зафіксував відомий вітчизняний соціолог Є. Головаха [16]. На його думку, руйнування засад довіри і соціального капіталу, поваги та відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми відбулося внаслідок поширення в суспільстві соціального цинізму. Для більшості дорослого населення країни у XXI столітті характерна позиція недовіри до співгромадян, підозри у нечесності, та здатності обманювати задля вигоди. Така самооцінка засвідчує формування феномену «аморальної більшості», сутність якого полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку громадян, їх взаємовідносини у різних ситуаціях спілкування і діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення як властиві для моральних аутсайдерів. Він сформувався у період з 1982 до 2002 років, коли на вітчизняних теренах відбулася оксамитова «моральна революція», наслідком якої може стати будівництво нового «аморального» суспільного ладу. Є. Головаха прогнозував, що 30 років – мінімальний термін для того, щоб країна зі стану хаосу й інституційної розрухи перейшла до нормального прогресивного існування, коли більшість скаже «я задоволений цим суспільством, мені воно подобається, мені в ньому морально добре» (зрозуміло, за відсутності авторитарної системи) [17].

З такими тезами, але вже стосовно генералізованої довіри, погоджується О.Злобіна, яка також нагадує, що невисокий на загальноєвропейському тлі її вітчизняний показник ще на початку 1990-х років виглядав як приблизний паритет між тими, хто вважав, що людям загалом

можна довіряти, і тими, хто дотримувався протилежної позиції. 15 років по тому під впливом залишкових індивідуально-психологічних наслідків болісної трансформації, а не власне українського соціокультурного контексту, не довіряли вже більше половини, а довіряли лише 30% співгромадян [18, с.208-209].

Чи можливий перехід від партикуляризованої до генералізованої довіри? Так, і думка р. Патнема, Е. Усланера та Ф. Фукуями про те, що ним є залученість до діяльності громадських організацій, останнім часом знаходить підтвердження на вітчизняних теренах. Однак найбільш сприятливі для зростання довірливості до інших людей два її різновиди – добродійність і волонтерство. Адже витратити свій час і гроші на незнайомців – це більш значущий внесок у вирішення суспільних проблем, аніж співпраця зі схожими індивідами. За оцінками Е. Усланера [19, с.107;121], серед учасників саме цих проявів громадянської активності відсоток орієнтованих на довіру вдвічі вищий стосовно тих, хто не схильний довіряти узагальненим іншим. Зі свого боку, зростаюча довірливість у середовищі добродійців і волонтерів різними шляхами посилює їх активізм. По-перше, вона зміцнює почуття зв'язку з особисто незнайомими людьми. По-друге, «ті, хто довіряють, відчують моральну потребу допомагати тим, хто живе гірше», а отже не лише здійснюють індивідуальні гарні вчинки, але й також підтримують політику уряду, спрямовану на зменшення нерівності. Тому важко не погодитися з висновком науковця стосовно того, що швидше за все жодний прояв партикуляризованої довіри не призводить до генералізованої, яка має моральну основу і моральні наслідки.

Використана література:

1. Stolle D. Trusting Strangers - The Concept of Generalized Trust in Perspective / D. Stolle. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oezp.at/pdfs/2002-4-02.pdf>
2. Delhey J. Generalizing Trust: How Outgroup-Trust Grows Beyond Ingroup-Trust / J. Delhey, C. Welzel // World Values Research. – 2012. – Vol.5 – №3– p. 46-69.
3. Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collins). / Д. Джери, Дж. Джери. В 2-х тт. – Т.1 (А – О): Пер. с англ. Н.Н.Марчук. – М.: Вече, АСТ, 1999. –528 с.
4. Rothstein B. All for All: Equality, Corruption, and Social Trust / B. Rothstein, E. M. Uslaner // World Politics. – 2005. – Vol. 58. – №1. – p.41-72.
5. Rosenberg M. Misanthropy and political ideology / M. Rosenberg // American Sociological Review. – 1956. –Vol. 21. – P. 690-695.
6. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2007 – 2009 – 2011 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. –119 с.
7. Paldam M. The macro perspective on generalized trust / M. Paldam. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.martin.paldam.dk/Papers/Social-capital/GT-short.pdf>
8. Mewes J. Inequality and Trust Revisited: The Impact of Female Labour Force Participation on Generalized Trust / J. Mewes. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.soc.umu.se/digitalAssets/103/103912_11_2012_mewes.pdf
9. Uslaner E. M. The Moral Foundations of Trust / E. M. Uslaner. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 296 p.
10. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф.Фукуяма: пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Кропотина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.
11. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен: пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
12. Uslaner E. M. The Moral Foundations of Trust / E. M. Uslaner. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 296 p.
13. Uslaner E.-M. Trust as a moral value / E. M. Uslaner // Handbook of Social Capital / ed. by Dario Castiglione, Jan W. van Deth, Guglielmo Wolleb. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P.101-121.

14. Banfield E. C. The Moral Basis of a Backward Society / E. C. Banfield. – Glencoe, IL: The Free Press, 1958. – 205 p.
15. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2007 – 2009 – 2011 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 119 с.
16. Головаха Е. Феномен "аморального большинства" в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине / Е. Головаха. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/291/985/1219/04golovaha-20-22.pdf>
17. Кухар І. Феномен «аморальної більшості». Відомий вчений Євген Головаха застерігає... / І. Кухар. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/nota-bene/fenomen-amoralnoyi-bilshosti>.
18. Злобина Е. Особенности нормативной регуляции украинского социума / Е. Злобина // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: ИС НАНУ; ХНУ им. В.Н. Каразина, 2007. – С.205-225.
19. Uslaner E.-M. Trust as a moral value / E. M. Uslaner // Handbook of Social Capital / ed. by Dario Castiglione, Jan W. van Deth, Guglielmo Wolleb. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P.101-121.

Кокорский В.Ф., Кокорская О.И. Генерализованное доверие как моральная ценность в ценностной системе украинского общества.

В статье исследуются место и состояние генерализованного доверия в ценностной системе отечественного социума, его причины и перспективы. В ходе анализа были использованы результаты Европейского социального исследования за 2005-2011 годы. Авторы опирались на подход, который разработали Э. Бенфилд, А. Селигмен, Ф. Фукуяма и Э. Усланер. Сделан вывод, что переход от партикуляризированного к генерализованному доверию происходит через вовлечение граждан в деятельность общественных организаций, ориентированных на добродетельность и волонтерство, вклад которых в решение общественных проблем более значим.

Ключевые слова: доверие, мораль, генерализованное доверие, партикуляризированное доверие, ценности.

Kokorskiy V., Kokorska O. Generalized trust as a moral value in the system of values of Ukrainian society.

The article analyses position and basis of generalized trust in the system of values of Ukrainian society, its reasons and perspectives. The data collected from European Social Survey 2005-2011 were used in this investigation. The authors based on approach which was made by E. C. Banfield, A. Seligmen, F. Fukayama and E. Uslaner. The authors have come to conclusion that moving from particulazed trust to generalized trust is doing through activity of nongovernment organizations oriented to volunteering and giving to charity with great contribution to common good.

Keywords: trust, moral, generalized trust, particulazed trust, values.